

Założenia aksjologiczne i teoretyczno- metodologiczne badań nad upadkiem Rzeczypospolitej w twórczości historycznej Celiny Bobińskiej

Piotr Pasisz

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Instytut Historii

The Jan Kochanowski University in Kielce, Poland

Ul. Świętokrzyska 15, 25-406 Kielce, Polska

Email: piotr.pas@op.pl

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3936-2901>

Zainteresowania naukowe: historia historiografii, metodologia historii, filozofia nauki i socjologia wiedzy

Scientific interests: history of historiography, methodology of history, philosophy of science and sociology of knowledge

Streszczenie. Artykuł przedstawia analizę kwestii upadku I Rzeczypospolitej w wybranych pracach historyka okresu PRL Celiny Bobińskiej. Zagadnienie mieści się w polu badawczym historii historiografii, która w znaczeniu wąskim jest historią nauki historycznej. Badania takie są częścią tzw. „podmiotowej historii historiografii” (według określenia Andrzeja Feliksa Grabskiego). Oprócz intelektualnej biografii historyka, analizuje się jego twórczość w kontekście zmian zachodzących w paradygmatach uprawiania badań historycznych. W centrum zainteresowania stawiam założenia teoretyczno-metodologiczne, jakie legły u podstaw badań krakowskiej badaczki, oraz oceny wynikające z przyjęcia konkretnej, historycznie i kulturowo zorientowanej aksjologii. Główne pytania badawcze, jakie sobie stawiam, to: jakie założenia teoretyczno-metodologiczne towarzyszyły jej przy badaniu kwestii upadku państwa polskiego oraz w jaki sposób przyjęta przez nią aksjologia warunkowała oceny tego wydarzenia. Bazę źródłową stanowią wybrane monografie Bobińskiej z lat 1949–1956 jako najbardziej reprezentatywne dla jej twórczości w tym okresie.

Słowa kluczowe: historia historiografii okresu PRL, metodologia historii, Celina Bobińska.

Axiological and Methodological Assumptions of the Study of the Fall of the First Polish Republic in the Historical Works by Celina Bobińska

Summary. The article presents an analysis of the fall of the First Polish Republic in selected works of the PRL historian Celina Bobińska. The issue scope follows the field of the history of historiography which in a narrow sense is the history of historical science. Such research is part of using the words of Andrzej Feliks Grabski, so-called “The subjective history of historiography”. In addition to the intellectual biography of the historian, his work is analysed in the context of changes taking place in the paradigms of practising historical research. I focus on the theoretical and methodological assumptions and the assessments resulting from the adoption of a specific, historically and culturally oriented axiology. The main research questions I ask myself are: What theoretical and methodological assumptions accompanied Celina Bobińska during the examination of the question of the collapse of the Polish state and how

the axiology accepted by it conditioned the assessment of this event. The source database – selected monographs by Bobińska from 1949–1956 as the most representative of her work during this period.

Keywords: history of historiography of the PRL period, methodology of history, Celina Bobińska.

Piotr Pasisz – doktorant w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. W pracy badawczej zajmuję się historią historiografii i metodologią historii XX wieku, w powiązaniu z refleksją z zakresu epistemologii i ontologii wiedzy oraz socjologii nauki. Aktualnie pracuję nad doktoratem z zakresu historii historiografii okresu powojennego pod kierunkiem prof. Lidii Michalskiej-Brachy.

Piotr Pasisz – PhD student at the Institute of History at the Jan Kochanowski University in Kielce. In my research, I deal with the history of historiography and the methodology of the history of the twentieth century, in conjunction with the reflection on the epistemology and ontology of knowledge and the sociology of science. I am currently working on a doctorate in the history of post-war historiography under the direction of Professor Lidia Michalska-Bracha.

Wstęp i założenia teoretyczne badań

Sprawa upadku Rzeczypospolitej w XVIII w. należy do istotnych problemów interpretacyjnych w polskiej myśli historycznej. Przedmiotem referatu jest próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób kwestię tę przedstawiła Celina Bobińska, przedstawicielka historiografii okresu po drugiej wojnie światowej, inspirowana w sposób znaczny materializmem historycznym. Pytania badawcze, jakie należy sobie postawić, to: jakie założenia teoretyczno-metodologiczne towarzyszyły jej przy badaniu kwestii upadku państwa polskiego oraz jak oceniała ona to wydarzenie.

Przyjęte przeze mnie założenie teoretyczne to sformułowana przez Maurice'a Mandelbauma koncepcja wielowarstwowości narracji historycznej. W tym wypadku – narracji zawartej w monografiach naukowych, gdzie można wyróżnić warstwy: faktualną, eksplanacyjną, aksjologiczno-ideologiczną i lingwistyczno-retoryczną (Mandelbaum 1977: 24–40). Istotna jest dla mnie analiza wydarzeń z ich wyjaśnieniem, użyte teorie oraz aksjologia zawarta w narracji Bobińskiej, która będzie warunkować oceny.

Podstawą źródłową rozważań podjętych w niniejszym artykule są wybrane prace Bobińskiej pochodzące z okresu 1949–1956, tj. *Historia Polski 1764–1831* (Kraków 1951), *Czasy oświecenia polskiego (od pierwszego rozbioru do Sejmu Czteroletniego)* (Warszawa 1951), *Szkice o ideologach polskiego Oświecenia: Kollątaj i Staszic* (Wrocław 1952) oraz praca *Marks i Engels a sprawy polskie* (Warszawa 1954). Wymienione prace wydają mi się najbardziej reprezentatywne dla tego okresu, jeśli chodzi o rozważania Bobińskiej na temat upadku Rzeczypospolitej.

W literaturze przedmiotu problem upadku Rzeczypospolitej w historiografii podejmowali tacy autorzy jak Marian Henryk Serejski (Serejski 2009), Andrzej Feliks Grabski (Grabski 1972, 1983), Andrzej Wierzbicki (Wierzbicki 1984), a w kontekście historiografii okresu PRL – Rafał Stobiecki (Stobiecki 2007, 2014).

Zarys biografii intelektualnej Celiny Bobińskiej

Na początku istotne jest podanie kilku informacji dotyczących głównej bohaterki. Celina Bobińska urodziła się w 1913 r. w Krakowie. Wychowywana była w rodzinie inteligentkiej o tradycjach lewicowych. Jej ojciec Stanisław był działaczem KPP w latach

dwudziestych i trzydziestych XX w. W 1918 r. wyjechała wraz z matką Heleną do Moskwy, gdzie przebywał jej ojciec. Tam ukończyła studia wyższe oraz uzyskała tytuł aspiranta (doktorat) w 1945 r. Jej promotorem był Władimir Piczeta, znawca dziejów Polski¹.

Po wojnie (maj 1945) Bobińska wróciła do Polski i była jednym z czołowych historyków walczących o przebudowę metodologiczną polskiej historiografii na zasadach materializmu historycznego, budowę nowej socjalistycznej świadomości społecznej oraz nowego instytucjonalnego zaplecza Klio. Od 1945 r. była członkiem PPR. Jej mąż, minister administracji publicznej Władysław Wolski, w wyniku intryg przeciw Bolesławowi Bierutowi został skierowany na stanowisko dyrektora biblioteki wojewódzkiej w Krakowie. Bobińska solidarnie z nim wyjechała (Herczyński 2008: 539). Latem 1950 r. przybyła na Uniwersytet Jagielloński. Tam przejęła katedrę Historii Polski Nowożytnej i Najnowszej (XVIII–XX w.), zajmowaną do 1948 r. przez Władysława Konopczyńskiego². Jako badaczka zajmowała się historią agrarną przełomu XVIII i XIX w., historią myśli ekonomicznej oraz społecznej Oświecenia, a także historią historiografii XIX w. i metodologią historii³.

Założenia aksjologiczne i teoretyczno-metodologiczne

Sama kwestia upadku I Rzeczypospolitej jest analizowana przez Bobińską z uwzględnieniem procesów ekonomicznych, społecznych, kulturowych i politycznych, które miały miejsce w nowożytnej Europie. Druga połowa XVIII i początek XIX w. były według krakowskiej badaczki zmierzchem feudalizmu oraz powstaniem stosunków kapitalistycznych – początkowo w Europie zachodniej, później w drugiej połowie XIX w. również w Europie środkowo-wschodniej. Bobińska przedstawiła ten proces na kartach *Historii Polski (1764–1831)* w sposób następujący:

Okres stopniowego upadku Polski był dla całej Europy epoką wielkiego dziejowego przełomu, epoką upadku społeczeństwa feudalnego i zwycięstwa stosunków kapitalistycznych. Rewolucja francuska 1789 r. zapoczątkowała panowanie nowego burżuazyjnego porządku. W porównaniu ze stosunkami feudalnymi stanowił on wyższy, jedynie możliwy wówczas typ społecznego rozwoju i był związany z powstaniem nowoczesnych państw narodowych, które ukształtowały się w tym czasie w Europie zachodniej (Bobińska 1951a: 1).

¹ Informacja na podstawie: Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Teczka Celiny Bobińskiej, sygn. DSO 1, Karta informacyjna pracownika, b.p.

² Informacja na podstawie: Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Edukacji Narodowej. Departament Kadr, sygn. 8337, Bobińska-Wolska Celina, k. 1-4.

³ Ważniejsze monografie Bobińskiej: *Czasy oświecenia polskiego: (od pierwszego rozbioru do Sejmu Czteroletniego)*, Warszawa 1951; *Szkice o ideologach polskiego Oświecenia: Kollątaj i Staszic*, Wrocław 1952; *Marks i Engels a sprawy polskie do osiemdziesiątych lat XIX wieku*, Warszawa 1954; *Ideologia rewolucyjna demokratów polskich w latach sześćdziesiątych XIX wieku*, Warszawa 1956; *Marksa spotkania z Polską*, Kraków 1971; *Historia, fakt, metoda*, Warszawa 1964; inicjatorka w środowisku krakowskim serii: *Regiony gospodarcze Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1958 oraz serii: *Studia z historii społeczno-gospodarczej Małopolski*, Warszawa 1959.

Dla Bobińskiej proces społeczno-historyczny miał charakter prawidłowy, zgodnie z procesualnym charakterem materializmu historycznego. Konkretnie państwa, w tym Rzeczpospolita, umieszczone były w tym procesie ewolucji społecznej na odpowiednim dla siebie miejscu rozwoju⁴.

Wyraźny był również w myśli historycznej krakowskiej badaczki okcydentalizm. Europa zachodnia była wzorcem przemian z feudalizmu w kapitalizm (Bobińska 1951a: 1–2), rozumianych jako całościowe struktury rzeczywistości, zawierające w sobie konfiguracje ekonomiczne, społeczne, polityczne i kulturowe. Upadek Rzeczpospolitej analizowany jest przez autorkę *Historii Polski* na tle procesów burzliwych przemian społecznych przełomu XVIII i XIX w. Nie brak nawiązań do koncepcji dualizmu rozwojowego Europy (Sosnowska 2004: 27–28, 328–333). Według niej kraje na zachód od Wezery jako pierwsze przeszły przez tzw. „rewolucję agrarną” oraz poprzez handel transoceaniczny dokonały skoku ekonomicznego, rozwoju miast, upłynnienia gospodarki towarowo-pieniężnej oraz unowocześnienia i umobilnienia struktury społecznej. Skutkowało to miało wcześniejszym przejściem do formacji kapitalistycznej. Tymczasem na wschód od Wezery poprzez popyt na zboże dokonano refeudalizacji i rozwinęły się wielkie folwarki pańszczyźniane. Podobne zapatrywania na polski proces dziejowy mieli inni, wcześniej tworzący polscy marksiści, tacy jak Julian Marchlewski, Kazimierz Kelles-Krauz oraz Ludwik Krzywicki (Wierzbicki 1984: 293–299). Autorka *Szkiców o ideologach polskiego Oświecenia* nie powołuje się jednak na nich w analizowanej podstawie źródłowej. Podobieństwo to wynikało, jak się wydaje, z przyjęcia podobnych założeń teoretycznych, tj. koncepcji Marksa i Engelsa i ich wizji rozwoju dziejowego Europy.

Istotnym pojęciem w katalogu teoretycznym Bobińskiej jest formacja społeczno-ekonomiczna. Do zrozumienia jej roli w konceptualizacji przedmiotu badań można zastosować kategorię *colligatory concepts*. Według Williama H. Walsh są to pojęcia teoretyczne o wysokim stopniu ogólności, mające moc spajania narracji w koherentną całość (Walsh 1974: 128–132). Taką funkcję spełnia w analizowanych monografiach pojęcie formacji społeczno-ekonomicznych. Pozwala ono na hierarchizację struktur rzeczywistości historycznej, wiązanie poszczególnych faktów oraz wyjaśnienie procesów w ramach całości formacyjnej.

Bobińska, używając kilku specyficznych dla tradycji materializmu historycznego koncepcji, dokonała szerokiej krytyki struktury ekonomicznej, społecznej, kulturowej i politycznej XVIII-wiecznej Polski. W analizie upadku I Rzeczpospolitej skupiła się głównie na przyczynach wewnętrznych upadku. Tło międzynarodowe miało dla niej jedynie wtórne znaczenie przy charakterystyce tego procesu.

W kwestii przyczyn odwołała się ona do sfery ekonomicznej, w której krytykowała anachroniczną strukturę ekonomiczną Rzeczpospolitej. Brak uwłaszczenia, gospodarka pańszczyźniana, słaby rozwój wytwórczości miejskiej i manufaktur, brak przepływu pieniądza, dominacja wiejskiej gospodarki – wszystkie te czynniki powodowały, zdaniem

⁴ Używam tu pojęcia ewolucji w oderwaniu od ewolucjonizmu Spencerowskiego czy tego zawartego w myśli Comte’a. Mam na myśli rozwój formacji społeczno-ekonomicznych i całego procesu społeczno-historycznego charakterystycznego dla myśli marksistowskiej.

Bobińskiej, osłabienie ogólnego potencjału gospodarczego państwa oraz pośrednio politycznego (Bobińska 1952: 5). W związku z tym – w porównaniu do Anglii czy Francji – Rzeczpospolita, zdaniem Bobińskiej, pozostawała w ogólnym opóźnieniu rozwojowym (Bobińska 1951a: 58–67).

Bobińska przedstawiła strukturę społeczeństwa drugiej połowy XVIII w. na trzech poziomach, tj. w układzie dychotomicznym między uprzywilejowaną klasą posiadaczy ziemskich (świeckich i duchownych) a klasą uciskaną (chłopską i mieszczańską), w układzie stanowym oraz w hierarchicznym zróżnicowaniu każdej z nich według warstw społecznych. Największej krytyce poddani zostali magnaci, którzy swoją polityką gospodarczą prowadzili do stagnacji całości rozwoju ekonomicznego oraz ponadto – do decentralizacji władzy państwowej, co skutkowało obniżeniem pozycji politycznej Rzeczypospolitej (Bobińska 1951b: 3–4). Pokazanie działań warstwy społecznej magnatów łączyła Bobińska z analizą procesów ekonomicznych i społecznych, stosując tym samym dyrektywę wyjaśniania integralnego w rozumieniu Jerzego Topolskiego (Topolski 1983: 419–431). Polegała ona na łączeniu wyjaśnień procesualnych z analizą działań ludzkich.

Istotnym pojęciem teoretycznym w katalogu metodologicznym krakowskiej badaczki jest koncept klasy społecznej, pozwalający analizować stratyfikację społeczną. Zasadne wydaje się pytanie, na ile trafne było w przypadku Bobińskiej zastosowanie pojęcia klasy społecznej w rozumieniu Marksa w stosunku do społeczeństwa przedindustrialnego i co za tym idzie – ahistoryczność zastosowania. Autor *Kapitału* stosował je bowiem do społeczeństw nowoczesnych (Burke 2000: 77–80; Zybortowicz 1990: 50).

W tak rozwarstwiającym się społeczeństwie toczy się wewnętrzna walka o dominację ekonomiczną i władzę polityczną. Autorka podkreślała dychotomiczne podziały oraz antagonizmy społeczne zgodnie z socjologiczną teorią konfliktu, mającą w Marksie jednego ze swoich pionierów (Turner 2012: 178–180). Rzeczywistość historyczno-społeczna, jaka wylania się z analizowanych prac, była głęboko nasycona dialektyką bytu (sprzeczności), rozumianą jako przeniesienie dialektycznej wizji rozwoju ducha absolutnego i sposobu myślenia u Georga Hegla na poziom społeczno-ekonomiczny (Marks i Engels), związany z konkretnymi warunkami gospodarczymi i układem społecznym. Istotna jest w takim kontekście waloryzacja rewolucji społecznych, które dzielą – jak zauważył Jerzy Topolski – proces historyczny na odcinki, wyznaczając cezury czasowe kolejnym etapom rozwoju (Topolski 1996: 217). Rewolucja francuska jest wzorcowo pokazywana przez Bobińską jako wydarzenie, które wprowadziło dzieje w nową epokę nowoczesności (Bobińska 1954: 14–15). Rolę rewolucji jako wydarzenia pozytywnie ocenianego w katalogu aksjologicznym intelektualistów zainspirowanych marksizmem podkreślali tacy badacze jak Rafał Stobiecki i Marek Woźniak (Stobiecki 1998: 84–86; Woźniak 2003: 15–24).

W analizowanej twórczości Bobińskiej nawet najmniejsze buntury czy zatargi chłopskie, które miały potwierdzenie w źródłach, są analizowane jako przejawy konfliktów społecznych na wsi polskiej (Bobińska 1951b: 10–11). Stają one w centrum analiz oraz ukazywane są jako motor zmian społecznych (rozwoju dziejów).

Ekspozowanie konfliktu powodowało pomijanie elementów solidarności i kooperacji w społeczeństwie. Zgodnie z aksjologią marksowską Bobińska staje po stronie uciskanych

chłopów (Bobińska 1951b: 11–12), akcentując ich sprzeciw w postaci zbiegostwa, migracji, odmawiania wykonywania pańszczyzny (Bobińska 1952: 7). Zajmują oni dla niej to miejsce, jakie dla Karola Marksa zajmowali robotnicy w społeczeństwie industrialnym. Z punktu widzenia swoich lewicowo zorientowanych wartości, osadzonych w kontekście kulturowym i historycznym XX w., ocenia XVIII-wieczne stosunki społeczne jako niesprawiedliwe i degradujące warstwę chłopską.

Społeczne tło przedstawione w postaci konfliktów oraz opóźniony w stosunku do zachodnich krajów rozwój ekonomiczny powodowały w ocenie krakowskiej badaczki osłabienie ogólnego potencjału państwa. Autorka krytykowała wadliwą strukturę społeczną, w której brakowało (tak jak w zachodniej Europie) silnego stanu mieszczańskiego, który w swoich dążeniach ekonomicznych i politycznych wprowadzał elementy kapitalistycznych stosunków społeczno-gospodarczych (Bobińska 1951a: 58).

Bobińska wyjaśniła dominującą pozycję gospodarczą i polityczną magnatów za pomocą zmodernizowanej teorii akumulacji Karola Marksa. Według niej bogaci się bogacą dzięki temu, że wartość dodatkową z pracy robotników mogą inwestować w rozwój folwarku, powiększając w ten sposób swoją dominację ekonomiczną i społeczną (Stankiewicz 2000: 238–244). Niemiecki filozof zastosował ją w stosunku do XIX-wiecznych stosunków kapitalistycznych, ona zaś do systemu feudalnego. Według niej bogaci magnaci skupują i kontrolują ziemię, dzięki temu stanowią klasę uprzywilejowaną pod względem ekonomicznym, społecznym i politycznym. Marks skupił się na akumulacji kapitału pieniężnego, co dla społeczeństwa przemysłowego było naturalne, natomiast nie dałoby się zastosować takiej wersji teorii ahistorycznie w stosunku do społeczeństw przedindustrialnych. Głównym czynnikiem, na którym skupiła się Bobińska, była więc ziemia oraz pobocznie kapitał rzeczowy (inwentarz). Zgodnie z teorią ekonomii czynniki produkcji to: ziemia, kapitał rzeczowy (budynki, wyposażenie itd.), kapitał finansowy, praca, informacje, kapitał ludzki oraz organizacja. Klasyczna ekonomia wymieniała cztery pierwsze. Ostatnie trzy są już owocem teorii ekonomicznych drugiej połowy XX w., powstałych w erze społeczeństwa postindustrialnego i do niego zastosowane (Pawlik 2011: 59–61).

Słabość gospodarcza, wadliwość struktury społecznej wpływały na słabość ustroju politycznego XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej. Krakowska badaczka akcentowała wpływ stosunków ekonomicznych i społecznych na kształt funkcjonowania państwa i prawa. Trzeba również zaznaczyć, iż podkreślała również wpływ odwrotny. Ustrój i słaba władza królewska, wadliwe prawo powodowały działanie zwrotne, umacniając panujące stosunki gospodarcze i społeczne. Podkreślała jako jedną z zasadniczych przyczyn degradacji kraju właśnie słabość ustroju. Dokonała paraleli z ustrojem politycznym Prus i Austrii, gdzie władza absolutna przeprowadziła oświeczone reformy i wzmocniła w ten sposób swoją wewnętrzną i zewnętrzną pozycję polityczną (Bobińska 1951a: 3). Ponadto absolutyzm popierał protekcjonizm państwowy, powodując rozwój rynku wewnętrznego. Brak tych procesów w Polsce powodował według niej osłabienie władzy wykonawczej. W sensie ustrojowym była to opisywana przez historyków prawa tzw. „oligarchia magnacka” (Bardach i in. 1985: 130–146). Bobińska pokreśliła złą rolę liberum veto, rokoszów

i konfederacji (Bobińska 1951a: 24–26). Wyraźnie nawiązała więc do argumentów krytycznych krakowskiej szkoły historycznej.

Bobińska, zgodnie z tradycją marksowską, postrzegала państwo jako formę ucisku społecznego. Było ono według niej formą władzy, wyłaniającą się na bazie rozwarstwienia społecznego (Szahaj, Jakubowski 2008: 79–82). Istotne więc było dla niej, jakie warstwy społeczne miały decydujący wpływ na decyzje polityczne. Z analiz materiału źródłowego wynika, iż byli to dla Bobińskiej magnaci. Wskazywała na ich egoizm, brak zrozumienia dla warstw uciskanych, choć bardziej skupiała się na wyjaśnieniach nie psychologicznych, tj. na kształt procesów i struktur, które były charakterystyczne dla Europy środkowo-wschodniej (dualizm rozwojowy, refeudalizacja).

Czynnikiem mającym wpływ na osłabienie wewnętrzne państwa oraz w konsekwencji na rozbiory była według Bobińskiej działalność Kościoła katolickiego. Został on przedstawiony jako instytucja mająca zgubny wpływ na politykę państwa. Jego działalność w tym okresie była oceniona jednoznacznie negatywnie z powodu niekorzystnej polityki, sprzecznej z interesem ogólnopaństwowym, a na usługach Watykanu (Bobińska 1951a: 24–26). Ponadto według Bobińskiej umacniał on dominację religii chrześcijańskiej jako fałszywej formy świadomości społecznej, co było w zgodzie z interpretacjami wywodzącymi się z materializmu historycznego. W koncepcjach tzw. religioznawstwa marksistowskiego religia – rozumiana jako idee i dyrektywy moralne – analizowana jest przez pryzmat alienacji człowieka, wynikającej z niesprawiedliwych stosunków ekonomicznych i społecznych (Olszewski 1988: 17). W tym kierunku zmierzają interpretacje religii zawarte w badanej bazie źródłowej.

Krakowska badaczka zauważyła, iż w drugiej połowie XVIII w. miało miejsce ożywienie kulturowe w postaci wzmożonej działalności publicystycznej związanej z prądami kulturowymi Oświecenia, które były pozytywnie oceniane przez intelektualistów inspirowanych się marksizmem. Istotne dla nich było tzw. racjonalne jądro myśli (Kołakowski 2009: 420–422). Racjonalistyczne światopoglądowo Oświecenie jako formacja umysłowa oddziaływała na wszelkie przejawy życia społecznego, powodując zmiany świadomości oraz wpływając na stosunki ekonomiczne i społeczne. Wszelkie doktryny liberalne, klasyczne prawo natury, XVIII-wieczny francuski komunizm utopijny były przez Bobińską waloryzowane tak samo, jak ich pewne elementy w polskiej myśli politycznej, społecznej i ekonomicznej drugiej połowy XVIII w. Istotne znaczenie miała walka o świeckie szkolnictwo, przebudowa programów nauczania, wprowadzanie do nich nauk przyrodniczych, praktyczne wykorzystanie wiedzy w przebudowie społeczno-gospodarczej.

Podkreślała rolę Hugona Kołłataja i Stanisława Staszica, którzy poświęcali najwięcej uwagi sprawie mieszczańskiej i chłopskiej oraz przebudowie społecznej podług idei oświeceniowych. Bobińska doceniała prądy oświeceniowe w Polsce, ale podkreślała, iż dotyczyły one zdecydowanej mniejszości, a większość warstw wyższych została przy ideach sarmatyzmu, broniąc „starego porządku” (Bobińska 1952: 34–46).

W sferze ideowej wyróżniła dwa obozy – jeden zorientowany na zachowanie *status quo* oraz drugi, postępowy, opowiadający się za zmianami. Istotne było odniesienie danego

systemu idei do jego społecznego pochodzenia, zgodnie z dyrektywami wywodzącymi się z tradycji materializmu historycznego. Ten postępowy opierał się według niej na średnim mieszczaństwie, inteligencji szlacheckiej oraz niewielu „postępowych” magnatach (Bobińska 1951b: 27–37). Chodziło o wpływ myśli Oświecenia, który – w porównaniu np. z Francją – był niewielki. W tym przypadku można by mówić o pewnej socjologii idei czy szerzej – socjologii wiedzy. Analizy, jakie warstwy, klasy popierają daną ideę lub szerzej światopogląd (Niżnik 1989: 29–39). Trzeba również zaznaczyć, iż ten schemat eksplanacyjny był przez Bobińską absolutyzowany. Powodowało to zacieranie innych czynników, takich jak np. indywidualna biografia twórcy, czynniki psychologiczne, immanentna logika rozwoju, mających wpływ na kształt danych poglądów.

Podsumowanie analizy

Reasumując należy podkreślić, że w interpretacji upadku I Rzeczypospolitej Bobińska nawiązywała do pesymizmu szkoły krakowskiej tzw. „teorii win własnych”, która przyczyn upadku szukała w wewnętrznej słabości państwa polskiego oraz jego elit (Grabski 1972: 301–320). Krakowska badaczka skupiała się na wewnętrznych przyczynach, lecz korzystała z innych argumentów, które po części wynikały z przyjęcia odmiennej podstawy teoretycznej oraz ideowej. W argumentacji Bobińskiej ze szkołą krakowską pokrywało się nawiązanie do krytyki wadliwego ustroju politycznego. Krakowska szkoła historyczna posługiwała się teorią anomalii rozwojowej oraz np. Michał Bobrzyński koncepcją braku zmysłu politycznego Polaków. Bobińska, przyjmując inne założenia, inaczej też eksplikowała wady ustroju politycznego. Dla niej miał on postać wadliwą, ponieważ był wynikiem wpływu zapóźnionych w stosunku do zachodniej Europy czynników ekonomicznych i społecznych.

Przyjęcie przez Bobińską wątków teoretycznych materializmu historycznego dawało jej zasób pojęć i kategorii analitycznych, które zastosowała w analizie upadku I Rzeczypospolitej. Sposób przedstawiania i wyjaśniania wydarzeń historycznych w pracach krakowskiej badaczki przybliżał ją do modernistycznego modelu badań historycznych, który charakteryzował się procesualnym ujęciem zjawisk masowych w długim trwaniu, strukturalnym ujęciem rzeczywistości dziejowej oraz poszukiwaniu probabilistycznych prawidłowości dziejowych (Grabski 2011: 729–738). Pokazała ona upadek I Rzeczypospolitej na tle procesów ekonomicznych, społecznych prawno-politycznych i kulturowych w Europie. Obraz dziejów, jaki wyłania się z analizowanych prac Bobińskiej, nosi znamiona ujęcia integralnego ontologicznie, łączącego w sobie wiązanie procesów gospodarczych, społecznych z ewolucją ustroju oraz zmianami w klimacie kulturalnym.

W sensie metodologicznym krakowska badaczka zastosowała kilka teorii pochodzących z tradycji związanej z materializmem historycznym, takich jak zmodernizowana wersja teorii akumulacji kapitału, formacja społeczno-ekonomiczna jako pojęcie *col-ligatory concepts*, teorię państwa jako rozwarstwienia społecznego czy teorię konfliktu.

Jeśli chodzi o przyjętą perspektywę aksjologiczno-ideową, to Bobińskiej blisko było do lewicowych intelektualistów, przyjmujących doktrynę komunistyczną z jej utopijnym

ideałem zbudowania lepszego świata oraz krytyki wszelkich niesprawiedliwości, jakie miały miejsce w przeszłości, a dotyczących głównie wyzysku ekonomicznego oraz dominacji społecznych jednych klas, warstw, grup społecznych nad innymi. W przypadku Bobińskiej najbardziej widać to było na przykładzie krytyki magnatów oraz podkreślanu niesprawiedliwego położenia chłopów w XVIII-wiecznym społeczeństwie polskim.

Jeśli chodzi o udział Bobińskiej w procesie stalinizacji nauki polskiej w latach 1949–1956, to sprawa wymaga dalszych szerokich badań nad jej zaangażowaniem oraz twórczością, przekraczających wielkość pojedynczego artykułu. Jest ona wielowymiarowa, gdyż bez wątpienia Bobińska uczestniczyła w przebudowie instytucjonalnej historiografii na nowych zasadach, zamieszczała programowe wypowiedzi w prasie, świadczące o jej uznaniu dla nowych władz oraz poparciu dla doktryny komunistycznej. Jak zauważył Ryszard Sitek, analizując wypowiedzi intelektualistów, takich jak Leszek Kołakowski czy Stanisław Ossowski, marksizm występował w różnych funkcjach: jako teoria badań w naukach społecznych oraz oficjalna ideologia partii (Sitek 2000: 106–108)⁵. W analizowanej podstawie źródłowej, tj. monografiach Bobińskiej z lat 1949–1956, marksizm występuje głównie jako pewne spojrzenie na proces dziejowy. Brak w analizowanych monografiach np. skrajnego determinizmu technologicznego, charakterystycznego dla stalinowskiej wykładni marksizmu (Grabski 2011: 633). Tym, co w jakimś stopniu koresponduje z wypracowanymi w kanonie stalinizmu koncepcjami, jest pesymistyczna interpretacja upadku XVIII-wiecznej Polski. Nie jest to jednak, jak sądzę, prosta recepcja modelu wypracowanego w Radzieckiej Akademii Nauk, choć sprawa ta wymaga dalszych badań. Spojrzenie takie miało w koncepcji Bobińskiej o wiele głębsze źródło. Była to rodzima tradycja szkoły krakowskiej oraz doświadczenie drugiej wojny światowej, które wpływało na niepopularność ujęć optymistycznych oraz związanych z nią koncepcji walki narodowowyzwoleńczej.

Bibliografia

- Bardach, J., Leśnodorski, B., Pietrzak, M., 1985. *Historia państwa i prawa polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bobińska, C., 1951a. *Czasy oświecenia polskiego: (od pierwszego rozbioru do Sejmu Czteroletniego)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bobińska, C., 1951b. *Historia Polski (1764–1831)*. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bobińska, C., 1952. *Szkice o ideologach polskiego Oświecenia: Kollątaj i Staszic*. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Bobińska, C., 1954. *Marks i Engels a sprawy polskie do osiemdziesiątych lat XIX wieku*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bobińska, C., 1956. *Ideologia rewolucyjna demokratów lat 60-tych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bobińska, C., 1958. *Regiony gospodarcze Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Bobińska, C., 1959. *Studia z historii społeczno-gospodarczej Małopolski*. Warszawa: Książka i Wiedza.

⁵ Funkcje marksizmu należałoby poszerzyć o rozróżnienie szerszego w stosunku do oficjalnej ideologii światopoglądu komunistycznego bądź ideologii rozumianej szerzej niż tylko jej oficjalna wykładnia.

- Bobińska, C., 1964. *Historyk, fakt, metoda*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bobińska, C., 1971. *Marksa spotkania z Polską*. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Burke, P., 2000. *Historia i teoria społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grabski, A. F., 1972. *Orientacje polskiej myśli historycznej: studia i rozważania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Grabski, A. F., 1983. *Perspektywy przeszłości: studia i szkice historiograficzne*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Grabski, A. F., 2011. *Dzieje historiografii*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Herczyński, R., 2008. *Spełnana nauka: opozycja intelektualna w Polsce 1945–1970*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Kołakowski, L., 2009. *Główne nurty marksizmu: powstanie, rozwój, rozkład*. T. 1. Warszawa: Krag.
- Mandelbaum, M., 1977. *The anatomy of historical knowledge*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Niżnik, J., 1989. *Socjologia wiedzy: zarys historii i problematyki*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Olszewski, D., 1988. *Z zagadnień religioznawstwa*. Łódź: Diecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.
- Pawlik, A., 2011. *Wprowadzenie do nauk o gospodarowaniu*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Serejski, M. H., 2009. *Europa a rozbiory Polski: studium historiograficzne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. <https://doi.org/10.2307/2494387>
- Sitek, R., 2000. *Warszawska szkoła historii idei: między historią a teraźniejszością*. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Sosnowska, A., 2004. *Zrozumieć zacofanie: spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*. Warszawa: Trio.
- Stankiewicz, W., 2000. *Historia myśli ekonomicznej*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Stobiecki, R., 1998. *Bolszewizm a Historia: próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Stobiecki, R., 2007. *Historiografia PRL: ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana: studia i szkice*. Warszawa: Trio.
- Stobiecki, R., 2014. *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*. Poznań: Nauka i Innowacje.
- Szahaj, M., Jakubowski, N., 2008. *Filozofia polityki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Topolski, J., 1983. *Teoria wiedzy historycznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. <https://doi.org/10.2307/2497984>
- Topolski, J., 1996. *Jak się pisze i rozumie historię: tajemnice narracji historycznej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Turner, J. H., 2012. *Struktura teorii socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Walsh, W. H., 1974. Colligatory concepts in history. In: *The Philosophy of History*. Red. P. L. Gardiner. Oxford: Oxford University Press, pp.127–144.
- Wierzbicki, A., 1984. *Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski: z dziejów polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Woźniak, M., 2003. *Doświadczenie historii: kulturowy i społeczny wymiar mitu rewolucji*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zybertowicz, A., 1990. *Między dogmatem a programem badawczym: problemy stosowania teorii materializmu historycznego we współczesnej historiografii polskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.